ПО ЗІРКИ

Славко часто чув, як дідусь казав:

— О, знову зірка впала...

І завжди він те промовляв так буденно й спокійно, наче не зірка з неба падала, а звичайне яблуко в саду.

— Куди ж вона впала, діду? — не раз розпитував.— Де її шукати?

— А хто її знає,— роздумливо відповідав дідусь.— Кудись та впала... Може, згоріла й до землі не долетіла.

— А з чого ж вона? — охоплювала Славка цікавість, аж руки й ноги починали свербіти від неї.— З чого ж та зірка зроблена?

— От виростеш і прочитаєш про те в книжках, тоді знатимеш усе.

Славко нетерпеливиться. Хіба ж можна стільки чекати: поки виросте, поки прочитає... Може, на той час уже й зірки перестануть падати. Де ж їх стільки набереться?

— Діду, а ти коли-небудь шукав зірки?

Дід сидить на винесеному з хати ослоні. Славко, як завжди вечорами, поряд. Між колінами дід затис обструганий склом до блиску палицю. Вона вже геть висохла й стала зовсім легесенькою, але ще й досі, якщо її понюхати, пахне грушевим деревом. Не так різко, як жива груша, а ледь-ледь чутно. Так довго зберігають притишений запах зів'ялі чи навіть і засушені квіти.

Дід треться бровою об кінець палиці і, мабуть, не чує Славкового запитання, бо думає про щось своє, певно, дуже далеке, як його давно прожиті роки.

— А ти, діду, шукав коли-небудь зірки? — перепитує Славко.

Дід уважно дивиться на нього, потім повільно переводить погляд на небо, де якраз навпроти них висить яскравий, мовби ялинкова прикраса, місяць, а побіля нього лінькувато, наче риби в акваріумі, пропливають хмари.

— Шукати зірки? — промовляє дід і задумується, щось пригадуючи.— А шукав же, шукав, коли був отаким, як ти...

Він пригладжує Славкове волосся і на якусь мить обережно затримує теплу руку на його голові. Славко любить оцю дідову звичку. І любить, що дід ніколи не гладить його при людях. То тільки мама може так робити. Ніяк не хоче зрозуміти, що Славко вже дорослий і йому стає соромно, якщо вона перед кимось починає його гладити або — ще гірше — цілувати. Побачать оте хлопці — насміхів не оберешся. Одразу візьмуть на глузи: "Мамин синочок! Мамин синочок! Іди в дитсадочок! Іди в дитсадочок!" А дідусь розуміє, що можна й чого не можна при інших, хоч Славко ні разу йому. не пояснював. З дідусем легко, начеб із хорошим товаришем.

— А ти знаходив зірки? — жвавішає Славко, аж очі йому зблискують синьо проти місяця.

— Ні, не знаходив,— одказує дідусь, і Славко смутніє від розчарування. Невже й він ніколи не знайде? Більшу прикрість важко й придумати.

— Може, ти погано шукав? — з надією запитує Славко.

— Може, й погано,— відгукується, мов луна, дід, бо знову думає про щось своє.

А Славко довго й невідривно дивиться в небо. Там, далеко в темно-синій високості, мерехтять загадкові й мовчазні зорі. Купчаться роями, як бджоли, або вибігають поодинці з гурту і плавають по небу, наче квіти по воді. Певно, серед зірок завжди стоїть велика тиша. І вітрів ніколи там немає. Потрапити б туди, подивитися на все зблизька! Добре космонавтам, вони скрізь бувають, усе бачать.

— Діду, може, підемо якось зірки шукати?

— Е, старий, внуче, я вже для цього,— спроквола каже дід.— Зірки шукають лише в дитинстві.

— А в місті я зірок чомусь і не бачив,— здивовано каже Славко.

Він уже починає дрімати і майже крізь сон чує дідів голос:

— Засиділися ми з тобою. Ходімо спати, бо пізно вже...

Славко дивиться в небо, мовби прощається з зірками. Вони горять у далекій високості рівно й спокійно. Жодна не зворухнеться і не зморгне.

Славко майже навпомацки ступає слідом за дідом у сінешні двері.

А з неба на легких крилах уже летять до нього сни.

Ранок у селі — хіба ж може бути щось цікавіше для міського хлопчика?

Кудкудакають кури, тонкими голосами пищать молоді півні, кувікає порося, мукає з повітки корова, крякають качки. Гурчить на шляху,

здіймає густу куряву вантажівка. Повискує корба і подзенькують відра біля криниці.

Все оживає і нагадує про себе, все радіє ранкові.

Славкові завжди цікава ота вранішня гамірня.

"В селі таки цікавіше жити,— думає він.— Мабуть, прохатиму маму й тата, щоб оддали мене сюди, до баби й діда".

У місті що? Дитсадок — і більше нічого він не бачить. Ну, ще трамваї, тролейбуси, метро, зоопарк, морозиво...

А тут: ліс, річка, поле, луги, сади, городи, качки, гуси, кури, собаки, корови, комбайни — є все, чого тільки душа забажає. Тут, звичайно, набагато веселіше. А ще ж баба й дід завжди з ним. Вони не ходять, як тато й мама, на роботу, бо вже старі. Їхня робота вдома. І Славко їм допомагає. Вибирає з бабусею картоплю, перегортає на березі сіно, яке скосив дідусь. Вони не нахваляться внуком.

— Таке дитя беручке до роботи,— каже бабуся,— відразу ж видно, що це — наш онук.

Ті слова ще більше підохочують Славка, і він сам шукає, до чого б докласти рук. Як приємно, коли твою роботу помічають і кажуть тобі за неї добрі слова. Тоді й самому хочеться трудитись. Славко ніколи не чекає, щоб йому загадували якусь роботу. Сам починає то яблука збирати, то полоти город, то курей годувати, то рвать для кролів траву. І все в нього виходить до ладу, бо все він робить справді з душею.

От тільки останніми днями ніби хтось підмінив Славка. Ходить задуманий, неуважний. Узявся буряків натерти — поранив пальця, пішов у магазин по хліб — загубив гроші. Витягав з криниці воду — впустив

відро. Аж сполошилися бабуся з дідусем: що це з хлопцем коїться? Чи не захворів, бува?

Ні, не захворів Славко. Просто в голові в нього визріває план, як знайти ті зірки, що вечорами падають з неба на землю. Десь же вони лежать і хтось же їх знаходить. Піде й він на пошуки. А як знайде хоч одну — повезе в місто й усім покаже. А його, може, навіть по телевізору покажуть і попрохають розповісти, як йому вдалося знайти зірку.

А план у Славка був зовсім простий. Треба пильно стежити, куди саме падає зірка. Скотилася вона, наприклад, на колгоспний баштан, загрузла десь там серед кавунів і динь та й лежить, укрита землею, гріє коріння кавунам і диням. Треба ранесенько-ранесенько піти на баштан і уважно видивлятися, чи не йде там звідкись із землі дим — то зірка догорає. Знайти її, залити водою — і все, зірка в надійних руках.

Чи, може, впала вона в ліс. Тоді її навіть обов'язково треба шукати, бо можуть дерева загорітися. Он стільки влітку лісових пожеж. І ніхто навіть не подумай про те, що вони часто починаються від зірок. Зірка ж гаряча, як жарина. Доки падає, вітер її роздмуха, а торкнеться сухого листу — відразу займеться. То тільки як у річку вона впаде — зашипить на воді й згасне, булькнувши на дно. І ніякого сліду не лишиться — занесе мулом, нічиї очі її не побачать.

Славко довго думав, чому ж не знаходять зірок інші люди. Невже ніхто з них не міг додуматися до такого? А потім він вирішив, що в селі влітку дуже багато роботи, тому в дорослих просто немає часу на шукання зірок. А ось чому хлопчаки не збагнули, як їх можна знайти,— це дивно. Певно, нікому кмітливості не вистачило чи хисту. В кожного ж, кажуть, є до чогось хист. У Славка — до шукання зірок.

Він узяв чистий шкільний зошит і намалював карту. Позначив на ній ліс, річку, баштан, поле і дідусеву хату. Вечорами спостерігатиме, куди падають зірки, і робитиме позначки на карті. Головне — бути пильним і

не прогавити тих зірок, які падають найближче. І нікуди вони вже не дінуться — знайде.

Славко наперед почав радіти тим чудесним знахідкам. Як добре, що він придумав такий розумний план!

Звичайно ж, йому тепер не так цікаво клопотатися по господарству. Тут людина зірки вирішила збирати, а повинна давати курям їсти. Сміх та й годі.

У свій план вирішив не втаємничувати нікого.

Цілий вечір просидів на теплій призьбі з зошитом у руках.

Котиться з синього піднебесся зірка — Славко за нею очі видивляє.

Ось вона ближчає до землі, стає яскравішою. На мить зависла над баштаном. Начеб роздумує: падати їй чи не падати...

Падай, падай, падай,— підганяє її поглядом Славко.

І зірка падає прямо на баштан. Мабуть, аж кавуни з переляку кинулися від неї врозтіч. А вона зарилася в землі, шкварчить і димує.

І як же це її ніхто не бачить?

Мабуть, сторож спить, а більше бачити нікому.

Ось і друга котиться по небу, полишає за собою яскраву смугу. Долетіла до землі, булькнулася в річку, аж захлюпотіло поміж вербами, а вони, ті верби, зашуміли здивовано. Цю відшукати важко. Лежатиме глибоко на дні, а над нею плаватимуть риби і хлопчаки, і нікому навіть

на думку не спаде, що за дивна річ причаїлася під ними у грузькому мулі.

А он іще одна зірка летить, аж гуде... Ні, то літак летить кудись посеред ночі, несе в собі своїх пасажирів. І як це льотчикам не темно? Чи, може, вони добре знають дорогу?

Очі Славкові починають злипатися, він клює носом і вже дрімає.

З хати виходить дідусь.

— Ей, звіздарю! — гукає.— Спати вже час!

Розморений Славко неохоче зводиться на ноги і ступає по зарошеному споришу до дверей.

Він засинає, і сниться йому всіяне зірками небо.

Зірки сліпуче мерехтять і стрибають з неба на землю.

Наступного вечора Славко розмальовував карту — зірки падали одна за одною, наче почався зоряний град. Падали на ліс, на баштан, на городи, на річку. Вся карта була густо вимережана позначками. Лишалося тільки хоч трохи тих зірок знайти.

Ліг спати, а заснуть довго не міг. Усе йому нетерпеливилося, щоб швидше настав ранок, бо вирішив піти на пошуки зірок прямо зранку. Дідові і бабі нічого не казав про свій намір. Серйозні справи мають бути оточені таємницею.

Ледве встиг продерти очі — прожогом надвір. Мало на півня не наступив. Півень щоранку вистоював на порозі, встромивши в сіни вогненний гребінь. Зараз він обурено подивився на Славка червоними

очима й сердито кукурікнув. Але Славко на нього не зважав. Заглядав у карту і досліджував город. Десь тут повинно бути кілька зірок. Він точно бачив.

Спочатку обійшов город навкруги. Ніде нічого. Потім прочесав кукурудзу й соняшники. Ніяких ямок чи розпушеної землі не помітив. Але впевненість його не покидала. Не знайде тут — знайде в іншому місці.

Обережно прогортав картоплиння, зачіпався за огудиння, падав серед гарбузів, але шукав і шукав. В одному місці побачив кілька свіжих ямок підряд. Усе збігалося з його планом. Отут і треба шукати. Нарешті він біля мети.

Славко кинувся до повітки, вхопив лопату.

Копав і копав.

Нарешті під лопатою щось заскреготіло.

Серце Славкові підстрибнуло в грудях і завмерло, аж холодно йому стало — прямо зуби зацокотіли.

Руками обережно прогортав землю.

Вже намацував твердий квадратний предмет.

Це була... звичайнісінька цеглина!

— Славчику, я вже там картоплю викопала,— почув од хати бабусин голос.

Стояв розгублений із цеглиною в руках. Де вона тут узялася?

Мекнула з вулиці коза.

Глузливо закукурікав і побіг до нього півень.

Славкові раптом захотілося плакати.

Довго лежав під яблунею і обмірковував невдачу. Мабуть, він помилився — неточно зробив позначки на карті. Воно й не дивно, бо він же не користувався ніякими приладами. Нічого такого в нього під руками не було. Прикидав усе на око. Може, на город взагалі не впала жодна зірка... Але ж падали вони в інших місцях. Справжнього шукача не зупинити ніяким невдачам.

Закинув лопату на плече і рушив на баштан. Там шукати найкраще. Ніякого картоплиння, ніякого гудиння — все видно, як на долоні.

Баштан був на високій горі, відкритій сонцю і вітрам, обступлений з двох боків лісосмугою.

Славко заліг у лісосмузі і став вивчати картину. Ех, якби йому зараз бінокля! Відразу помітив би, де йому треба шукати.

Перед його поглядом лежали дружні ряди смугастих кавунів. Трохи далі, за сторожевим куренем, визирали жовті дині. Погляд блукав серед усього того й довго не знаходив ніяких виїмок. Та ось нарешті він зачепився за щось цікаве. Край баштану, зовсім неподалік од Славка, була ледь примітна звідси виїмка. Славко спершу не побачив її, бо навіть і не дивився туди. Хто б міг подумати, що вона так близько.

З лопатою наперевари, мов солдат з гвинтівкою, кинувся туди.

Поплював на долоні, як це, бачив, робить дід, міцно стис держака і став копати.

Сонце повільно спливало вгору, по тілу струменіли гарячі патьоки, долоні аж пашіли вогнем, а він копав і копав. Уже по пояс стояв у землі.

"Невже вона так глибоко загрузла?" — подумав і розігнувся, відставив лопату вбік.

І лише зараз помітив перед собою людську тінь, химерно переламану ямою. У тіні були зовсім короткі ноги і довгий тулуб, кумедно вигнутий уперед.

Славко обернувся і побачив сторожа, який мовчки спостерігав за ним. Сторож був зовсім не подібний на тих, яких показують у кіно — молодший набагато за його дідуся, без бороди й вусів. У нього й рушниці не було. Славко навіть не відразу зрозумів, що це — сторож.

— Що це ти, голубе, надумав тут криницю копати, чи як? — запитав сторож.

Славко мовчав, не знаючи, що б йому відповісти.

— Та в тебе, мабуть, язика немає? Чи ти його раптом проковтнув? Чи, може, в рот води набрав? — усе допитувався сторож.

"Доведеться щось йому казати,— подумав Славко.— Але ж не можу я вибовкати таємницю... Що б це таке придумати? Може, справді погодитися на криницю? Але ж брехати негарно. Краще вже мовчатиму..."

І Славко вперто мовчав. А сторож причепився, мов реп'ях до сорочки:

— Мовчиш, значить? А чому? Якщо злякався мене, то скажу тобі — не бійся... Хіба ж я такий страшний?

— Ні,— вимовив нарешті Славко.

— От і добре, заговорив, бо я вже подумав: чи ти, бува, не німий?

Сторож помовчав, а потім придивився до Славка уважніше.

— Щось я тебе наче не знаю... Чий ти?

Славко розповів йому, що він приїхав на літо з міста до діда й баби в село, тому сторож його і не знає.

Сторож тільки спочатку видався суворим. А зараз, коли Славко придивився до нього пильніше, то помітив, що він веселий і привітний дядечко, який дуже любить поговорити. Певно, йому ні з ким тут перекинутися словом, от і занудьгував.

— Вилазь із ями, будемо їсти кавуни,— сказав сторож.

— А можна? — несміливо перепитав Славко.

— Один раз можна,— усміхнувся дядько.— Та й гість же ти, виходить, у нас в селі...

Подав руку й витяг Славка з ями.

Тягнучи в руці лопату, Славко пішов за ним до куреня.

— Знаєш, як перевіряти, чи стиглий кавун? — спитав сторож.

— Ні.

— Береш отак кавуна і даєш йому щигля... А при тому слухаєш, як він обізветься. Дзвінкий звук — кавун ще зелений, а якщо кавун у

відповідь обізветься басовито чи глухувато — так наче каже "бу-бу" — значить, стиглий, можна розрізати. Запам'ятав?

— Ага.

Сторож вибрав великого кавуна і вирізав з нього велику скибку Славкові.

— Їж. Якщо подужаєш — цілий кавун з'їж.

Славко придивився уважно до скибки і сказав:

— Схожа на місяць.

— Ти диви — і справді,— здивувався дядько.— А я щось і не помічав. Цікаво...

Кавун червоний, ніби полум'я, а з нього визирають чорні, як жуки, зернята.

— То що ж ти там копав? — знову запитує сторож.

— Розумієте, дядю, я б вам міг сказати, але це моя велика таємниця. Давайте я вам не казатиму, добре? — прохає Славко.

Сторожеві важко здолати свою цікавість. Але він змушує себе проковтнути її разом зі шматком кавуна. Нічого не вдієш, таємниця — це таємниця. Її треба поважати.

— Ти знаєш, були таємниці і в мене в дитинстві,— усміхається своїм спогадам.— Такі таємниці, які я теж нікому не розказував.

Славко здивовано глянув на нього.

— І у вас були таємниці?

— А як же без таємниць?

— Цікаво.

— Хочеш, розповім? — несподівано запитує дядько.

Славко якусь мить вагається.

— Не бійся, я не вимагатиму, щоб ти за це розповів свою таємницю.

— Хочу, звичайно, хочу.

— Так-от. Я в дитинстві скрізь шукав скарби.

— Скарби?

— Скарби. Я наслухався цікавих легенд — їх розповідали мені старі люди. Розповідали, що колись дуже-дуже давно тут жили і воювали з ворогами племена скіфів. Одбиті у ворога коштовні речі вони прикопували в землю, а потім, бувало, до них уже й не поверталися. Хто поліг у бою, хто забув про ті коштовності — отак вони і лишалися заховані глибоко в землю від людського ока. Саме їх я і шукав.

— А де ж ви шукали?

— У легендах сказано, де шукати — найчастіше по степових курганах... Там і вождів своїх, убитих чи померлих скіфи закопували і клали до них у могили всякі коштовності...

Під лісосмугою загурчала, тягнучи за собою хмару куряви, вантажівка. Спинилася край баштану і нетерпляче посигналила.

— Це по кавуни,— сказав сторож,— шкода, що зараз не маю часу, а то розповів би ті легенди. Якщо захочеш почути — приходь сюди. Та й кавунами тебе почастую. Прийдеш?

— Прийду,— каже Славко, бо хіба ж може він не прийти? І легенди йому хочеться почути, і кавуни смачні.

Він таки добряче втомився од того копання. Долоні вкрилися червоними пухирями, спина болить.

Закидає важку лопату на плече й іде полем униз до села.

Перед ним ліниво, наче вуж, вигиналась річка.

Річку з берегів пообступали старезні верби, поопускали довге гнучке гілля до води. А на лузі в густій траві, як риби в воді, плавали корови.

ПРИКМЕТИ

Уже другий день ллють непроглядні дощі. Славко зовсім занудився в хаті. Геть очі видивився у вікно — шукає, чи не почне раптом десь у небі прояснюватися.

Небо обступлене з усіх боків важкими темними хмарами. І Славко розуміє: доки з них не виллється вся вода — небо не проясніє.

"Мабуть, краще жити в місті",— думає сумно Славко.

Увечері дідусь сказав:

— На ранок дощ перестане.

— Звідки ти знаєш? — здивовано запитав Славко і прислухався до шумовиння крапель за вікном. Важко було повірити, що дощ справді колись скінчиться.

— Бачив, що павуки плели павутину.

— То й що? — нічого не втямив з його слів Славко.

— Є така народна прикмета: якщо павуки плетуть павутину під час дощу — буде прояснення.

— Може, справді перестане лити...

— Повинно перестати. От, наприклад, я ж тобі казав наперед, що буде цей дощ?

— Казав.

— А звідки я дізнався?

— Теж прикмета?

— Так. Я помітив одразу кілька прикмет. Перша: горобці перелітають зграйками з місця на місце — слід чекати дощу. Друга: сонячно, безхмарно, а на листі клена несподівано з'явилися росинки — слід чекати дощу. Третя: раки виповзли з води на берег — теж слід чекати дощу. Отак і збіглися перед цим дощем аж три прикмети. Може, ще якісь були, та я не помітив...

— Як цікаво! — вигукує захоплений і здивований Славко.— І ти багато таких прикмет знаєш?

— Та ніби чималенько.

— Розкажи, щоб і я знав!

— Чекай, треба згадати... Шкода, що я їх не записую, бо забуваються потроху.

— Тобі хтось ці прикмети розповів?

— Так, ще мій дід. Учив мене розуміти все, що відбувається в природі.

— Як добре, що і я їх знатиму! Ну, згадав, дідуню?

— Згадав кілька. Ось така, приміром. Якщо у жовтні загримить грім — зима буде безсніжною. Або така: якщо влітку у зайців і багато жиру — слід чекати довгої і холодної зими.

— Згадай ще якісь...

— Уже згадав... Ось такі. Якщо журавлі у вирій летять високо — осінь буде довгою... Якщо листя на деревах довго не облітає вже й у холоди — чекаймо холодної і тривалої зими... Або ще така прикмета... Я сам кілька разів її перевіряв. Якщо дуб розпустить бруньки і листя раніше за ясена — літо буде вологим і прохолодним, а якщо ясен — теплим і сухим. Запам'ятав?

— Так. Тепер я теж придивлятимуся до всього і знатиму, чого чекати від природи і погоди.

— Але для цього треба бути дуже уважним.

— Можна наперед і про літо, і про зиму дізнатися?

— Можна. Але неуважна людина і не запримітить, як гасне ранкова зоря — швидко чи повільно, ніби жарина дотліває. А саме те згасання провіщає погоду. Якщо зоря швидко згасла — чекай холодів. Або ще таке. Ось часто ти бачиш узимку ворон?..

— Часто.

— Але, мабуть, не звертаєш уваги на те, як вони поводяться. Запам'ятай, якщо ворона ховає дзьоб під крило — буде мороз. Он які цікаві прикмети, хлопче.

Славко дивиться у притемнене вікно. За ним уже нічого не видно. Тільки чути, як дзвінко витанцьовує дощ на залізному даху, басовито гуде в ринві, тарабанить у шибки.

Вранці він прокинувся і довго не міг збагнути, що ж його здивувало. Блукав поглядом по хаті — все було на своїх місцях. Глянув на розчинене вікно, яке тягло в кімнату сонячні смуги, й аж тоді нарешті зрозумів: здивувала його тиша.

Вже не шелестів за вікном дощ, не стояли в хаті вологі сутінки.

Отже, прикмета сказала правду. Треба вивчати прикмети. Обов'язково. Це ж яким розумним він буде — завжди знатиме все наперед.

Славко вистрибнув з ліжка, пройшов у сіни, де завжди стояв густий запах висушених трав — їх нащось дідусь збирає.

Хутенько вмився і вигулькнув надвір.

Спокійне і чисте небо аж відливалось блакиттю. А на небі рівно світило чепурне сонце. Якби не калюжі, то важко було б і повірити: ще

вчора над землею лютувала така нестримна злива, і Славкові вже навіть здавалося, що їй ніколи не буде кінця.

— Вже встав, звіздарю? — почув з глибини двору дідів голос.

— Встав! — одказав бадьоро.— Як добре, що вже немає дощу. Ти знаєш, діду, найкраще жити в селі... Та ще якби й дощів тут не було!

— Як же без дощів?! Без дощів не можна. Без них нічого не виросте. Невже ти цього не розумієш?

— Правда,— погоджується Славко. Як же це він забув, що без дощу не можна? — Я це пам'ятатиму, діду,— обіцяє дуже серйозно.— Завжди пам'ятатиму.

ЯСЯ

Вона з'явилася зовсім несподівано того ранку, коли Славко сидів на шовковиці за хатою і обмірковував, де ж найлегше познаходити зірки. Він почув, що бабуся гукає його. Неохоче зліз з дерева і пішов у двір.

Під яблунею на ослоні сиділи бабуся і незнайома тітка.

Тітка пригостила Славка цукерками, а бабуся сказала:

— Славку, познайомся з дівчинкою.

Хлопець озирнувся довкола, але ніякої дівчинки ніде не було.

— Де ж вона? — сполошилася тітка.— Щойно була тут і раптом кудись поділася. Треба весь час з неї ока не спускать. Ясю! Ясю! — загукала.

— Я тут! — почувся з городу тоненький голосок, а потім з гущавини кукурудзи виступила маленька дівчинка.

Подивилася на Славка і запитала:

— Ти хто? Ти тут живеш?

Славко аж розгубився спочатку, бо не сподівавсь, що дівчинка така смілива. Поводиться так, ніби не він тут господар, а вона.

— Живу,— відказав розгублено.

— А як тебе звати?

— Славко.

— А мене Яся.

— Яся,— повторив він.— Я ніколи не чув, щоб так було звати...

— Або ще Ярослава, от тільки всі називають мене Ясею.

— А, скорочено, значить,— сказав Славко.— Як я не здогадався?

— Ти, Славчику, повинен наглядати за Ясею — ти ж старший,— сказала бабуся.— І гратися з нею.

— Добре,— слухняно сказав Славко, але зітхнув, бо відразу зрозумів, що Яся заважатиме йому в пошуках зірок. Мабуть, ходитиме за ним скрізь, як тінь. І не займеться ж він при ній своєю таємничою справою. Якщо вона дізнається про те — всім роздзвонить. Дівчата не вміють берегти таємниць. Хм тільки з ляльками гратися. Зорі — це чоловіча справа. Дівчиськам вони ні до чого.

— Ти як граєшся? — запитала Яся.

"Почалося,— подумав Славко.— Розпитуй, розпитуй — я тобі не скажу..."

— Ніколи мені гратися,— відповів дуже серйозно.— Допомагаю по господарству. Скрізь потрібні чоловічі руки.

Яся з повагою подивилася на нього.

— Ти молодець — працьовитий.

Славко аж свиснув од здивування. Говорить — як доросла. Дуже добре прикидається. І навіщо ото з себе корчити таку серйозну? Ой, набереться він од неї клопоту — чує його серце!

— Давай гратимемося разом, коли ти закінчуватимеш усю свою роботу,— прохально сказала Яся.

— Я не знаю...— невпевнено почав Славко.— Роботи в мене так багато... Важко й устигати за день...

— Не наговорюй, Славчику,— з докором мовила бабуся.— Можна подумати, що тобі справді ніколи вгору глянути! Ось візьми і покажи Ясі село. Вона тільки вчора приїхала і ніколи тут не була, а ти ж уже все кругом знаєш... Добре?

— Добре,— мляво відказав Славко.— Покажу... Не знаю, чи Ясі буде щось там цікаве...

— Буде. Буде цікаве,— запевнила його Яся, але Славко тому зовсім не зрадів.

Ясі подобалося все: і сади, і ліс, і річка, і поля, і курява на шляху, і навіть сусідчина коза Хвеся зі скрипучим голосом та рідкою білою бородою.

Хвеся завжди припнута біля сусідських воріт і спокійно пасеться, доки не з'явиться хтось на вулиці. Забачивши когось, Хвеся починає мекати і смикати прикорня. Мабуть, їй дуже нудно самій, теж хочеться погуляти по селу. Щовечора сусідка бідкається: немає кози на місці. Скрізь шукає її. А Хвеся в той час або стоїть біля магазину, наче виглядає когось, або блукає понад річкою, мовби вибирає місце, де б їй скупатися.

Тітка Ярина знайде козу, тягне її за собою на налигачі додому і чита Хвесі нотації:

— Ні совісті, ні сорому в тебе нема — тобі тільки гульки в голові! Людські кози знають порядок, а ти не знаєш... Не встигнеш тебе припнуть, а ти вже задерла хвоста і повіялася... А мені шукай, тривожся за тебе!.. От поведу на базар і продам — знатимеш, як бути такою неслухняною... Точно продам!

Коза трохи послухає її, щось собі подумає, а потім недовірливо мека і сердито трясе білою бородою.

Славко щоліта приїздить у село і щоліта чує оті тітчині обіцяння продати Хвесю. І він теж розуміє, що то тільки залякування кози. Мабуть, і Хвеся давно здогадалася про те. Інакше б так не поводилася. Хоча вона загалом спокійна коза. До неї можна підійти, погодувать, почухати. Вона ніколи не наставить на вас роги, як це буває з іншими козами. Певно, всі Хвесині мандри і втечі пояснюються її дуже допитливою вдачею.

Даремно Славко нарікав, що Яся перешкоджатиме в його планах. Вона несподівано виявилася смирною дівчинкою. Від того відкриття він навіть спершу не знав, як же з нею поводитися.

Якось під вечір Славко дістав свою карту і став знову її вивчати. Він ще не починав розшуки зірок на моріжку. А позначок там було чималенько. Хай він помилково зробив дві-три помітки, але ж добрий десяток зірок таки впав туди. Ґрунт на моріжку твердий, глибоко заритися там вони не могли. Найкраще шукати саме на моріжку. І як він про це раніше не міг здогадатися?

Отже, лопату на плече — і гайда. До зірок.

У хвіртці його перепинив Ясин голос:

— Славку, ти куди?

Стояла біля Хвесі і годувала її листям акації. Коза аж очі примружила від задоволення.

— Туди! — сказав Славко з досадою.— От причепилась!

— А мені можна з тобою?

— Не можна!

— Чого?

— Того!

У Ясі в очах уже стояли сльози.

Хвеся уважно подивилася на Славка, потім сердито затрясла бородою і докірливо мекнула.

Славкові вже й жалко Ясі. А вона повернулася і пішла вулицею.

Славко дивився їй услід і раптом несподівано для себе гукнув:

— Почекай!

Яся оглянулась.

— Знаєш що,— сказав Славко,— я тебе візьму з собою, але така умова...

— Яка?

— Ти нікому не розкажеш, що я роблю, бо це велика таємниця...

— Таємниця...— повторила вона.

— І не розпитуй мене, що й до чого. Домовилися?

— Домовилися,— відповіла вже радісно. Славкові од того навіть на душі полегшало. Не хотілося йому, щоб Яся через нього плакала. Але ж і втаємничувати в свої справи теж не хотілося.

Мабуть, найважче людині, коли в неї є два виходи, але обидва її не влаштовують. Ніколи не хочеться повірити, що немає третього виходу.

Славко хвацько підкинув плечем лопату й урочисто сказав:

— Ходімо.

— Ходімо,— як луна, повторила Яся.

Славко ступає нетерпляче, по-дорослому широко.

Яся встигає за ним майже підтюпцем.

Зусібіч одкритий сонцю моріжок лежить зеленим островом поміж лісом і полями. По ньому розсипалася колгоспна череда. Корови попаски блукають у м'яких вологих травах. Славко витирає з лоба піт і каже:

— Ось тут наша робота.

Яся хоче щось запитати, але відразу пригадує його застереження і прикушує язик.

Важко хекаючи, Славко копає, Яся руками вигорта землю.

— Гарна буде криничка,— вигукує вона.

— Яка криничка? — не розуміє Славко.

— Криничка... Оце...

— Криничка? — все ще не може він збагнути.

— Ми ж копаємо криничку? — саме зірвалося в неї запитання, і Яся відразу ж збентежилася, бо згадала їхню умову.

— Ні, це не криничка буде.

— Я не хотіла запитати, воно саме так вийшло!..

— Добре,— великодушно пробачає її Славко.— Скажу вже тоді... Ми шукаємо зірки.

— Зірки?

— Зірки.

І Славко розповідає свій таємничий план. Яся слухає, ні разу його не перебила. Оце новина! Оце справа!

Пече сонце. Пастухи женуть череду на обід. Яся дістає з ями великого камінця і притуляє до щоки.

— Холодний,— каже розчаровано.— Не зірка.

Славко пояснив їй, що зірка обов'язково повинна бути гарячою. Може, вона охолоджується в землі цілими місяцями. Отож шукають вони саме теплий камінь. Помилки з ним бути не може — зірка. Але теплий камінь ніяк не потрапляє їм до рук.

Похнюплені, мовчки йдуть із моріжка.

У Славка на долонях знову печуть пухирі. Він ледве тягне за собою важку лопату. День спекотний, безвітряний.

І де їх шукати, ті зірки?

Падають — і немов крізь землю провалюються.

Під вечір вони сидять на баштані. Над полями висить тепла тиша. Лише здалеку, від річки, ледь чутно долинає жаб'яче кумкання.

Сторож розрізає здоровенного кавуна. У кожного в руках опиняється така скибка, яку навіть важко втримати. Кавун солодкий, як мед, сам тане в роті.

— То як твоя таємниця? Все копаєш, хлопче? — запитує сторож.— Отак і я малим копав. Стільки землі перекидав, а скарбів так і недокопався.

— Може, ви не там шукали? — з надією запитує Славко.

— А хто його знає,— відказує сторож задумливо.— Але дуже цікаво було шукати. Досі все те пам'ятається, наче хороша книга.

Славко якусь мить бореться з бажанням розповісти йому про зірки. Втриматися важко, але він утримується. Лиш запитує тоном зовсім байдужим, начеб ідеться про якусь неістотну річ:

— А ви зірок ніколи не шукали?

— Зірок? Де їх шукати? — спочатку не розуміє його сторож.

Яся здивована: невже Славко розкаже їхню таємницю? Перелякано дивиться на нього.

— Вони ж падають на землю і десь лежать...— починає пояснювати Славко.

— А, метеорити! — каже дядько.— Вони ж майже всі згорають при падінні. Ти, як підростеш, усе це вивчатимеш у школі...

Тепер він зрозумів Славкові клопоти, але удає, нібито не знає, чому Славко каже про зірки. Таємниці інших треба поважати.

— Знайти метеорит дуже важко,— обережно додає він.— І відрізнити його важко од звичайного каменя.

Славко розчарований. Отже, кінець усім його надіям. А він так сподівався знайти зірки, що падають з неба!

Вже й кавун йому не смакує. Відкладає скибку, навіть подякувати забув.

Похнюпивши голову, йде з баштану.

— Приходь завтра, я розкажу тобі про скарби,— гукає йому навздогін дядько.— Обов'язково приходь.

Яся йде за Славком слідом і втішає його:

— А може, вони не всі встигають згоріти... Одні зірки падають швидко, а другі помалу... Може, ті, що падають швидко, зовсім не горять і спокійнісінько десь чекають нас...

— Не чекають,— сумно каже Славко.— Я вже зрозумів, що не чекають.

— Давай краще скарби шукатимемо,—раптом пропонує Яся.— От їх ми можемо знайти. Дядько ж казав, що стародавні люди ховали скарби в курганах. Він їх не знайшов — значить, вони там і лежать!

Славко аж спинився. Справді, як він міг забути про скарби?

— Тільки — сувора таємниця,— попереджає Ясю.— Нікому про це ні слова. Домовилися?

— Домовилися,— врочисто каже Яся.

ПО ТРАВИ

Дід щодня розкладає в дворі на ряднах усяку траву. Вибирає якраз ті місця, куди падає легка тінь од дерев.

— А навіщо ви ото стільки трави рвете й сушите? — запитує Славко. — Хвесю взимку годуватимете?

— Ні, не Хвесю...

— А, в грубі топитимете!

— І не в грубі топитимем... От спробуй угадати, що це за трави і нащо вони?

Але довго вгадувати Славкові терпцю не вистачає.

— Це — не звичайні трави,— нарешті пояснює дід.— Це — лікарські трави.

— Як — лікарські?

— Саме лікарські... Так вони й називаються.

— Що, їх лікарі збирають? Ти ж не лікар...

— І лікарі, бува, збирають... І різні люди, які на них знаються. Кожна з цих трав лікує якісь хвороби.

— То ними, значить, лікують? — усе ще недовірливо запитує Славко й огляда вже прив'яле різнотрав'я на яскравих ряднах.— От ніколи не міг би таке подумати!

— Колись, дуже-дуже давно, тільки травами й лікували.

— А хіба лікарі не були на світі завжди?

— Були такі часи, коли лікарів зовсім не було.

— А як же тоді ангіну лікували?

— Травами й лікували.

— І ніяких порошків хворі не пили?

— Ніяких порошків...

— От добре тоді було,— каже Славко, бо згадав, що взимку, як він хворів ангіною, його змушували ковтати кислі й гіркі таблетки — це вам не мед. Такі вони неприємні, що аж сльози від них течуть.

— І перші лікарі, які з'явилися на землі, людей саме травами лікували,— розповідає дід.

— Але нащо тепер ті трави — в кожній аптеці можна ліків накупити скільки хочеш...

— І ліки з аптеки потрібні, і трави потрібні.

— І навіть полин щось лікує? — допитується Славко, забачивши на ряднах сріблясті стебла.

— Так, лікує.

— От ніколи не подумав би — він же такий гіркий навіть на запах.

— Полин дуже корисний у медицині. Його називають степовим зіллям. Ним лікують кілька хвороб.

— Значить, Хвеся хвора, бо дуже вона любить той полин,— каже Славко, пригадавши, що коза повипасала весь полин на вулиці.

— Ні, не хвора,— усміхається дід.— Полин — то її ласощі. Як тобі шоколад.

— Добре, що не хвора,— зрадів Славко, бо дуже йому стало шкода Хвесю. Хоч і сердита вона інколи буває, і вередлива, а все ж — шкода. Добра вона коза. Якби тільки менше мекала на всю вулицю. Але ж німих кіз не буває. Доводиться терпіти. Він он скільки свистить — усіх курей, мабуть, поперелякував. Може, кури теж думають про нього: хороший він хлопчик, тільки б менше свистів...

— Хочеш, візьму тебе трави лікарські збирати? — запитує дід.

— Хочу, хочу! Звичайно, хочу! Чому б це я не хотів?!

— І Ясю можемо взяти — їй же сумно самій буде.

— Можна взяти,— погоджується Славко.— Вона не вередує, як усі інші дівчиська. Вона — як справжній хлопець!

У високих небесах нерушно зависло гаряче сонце.

Аж до землі прогинається під вагою достиглих яблук і груш гілля дерев. Яскраво, мов ліхтарики, висвічують з-поміж зеленого листу добірні вишні.

— Ого, скільки всього вродило,— захоплюється Славко.— Аж до наступного літа може вистачити всім.

— А красиво скрізь, наче в кіно,— каже Яся.

— Це справді дуже гарна пора. Вона називається маківкою літа...

— Яка чудернацька назва! — вигукує Яся у відповідь на дідові слова. — А хто це так придумав?

— Хтось дуже-дуже давно придумав. О цій порі і тепла найбільше, і сонце світить найвеселіше, і птахи співають найдзвінкіше. Он, чуєте, як з лісу вивільга озивається? А вранці, ще коли ви спите, і сонце тільки-тільки зійшло, жайворонки піснями видзвонюють, туркочуть горлиці. Увечері ж, як уже темніти почне, зависвистують у пшеницях перепілочки, почнуть перегукуватися одна з одною... А он, чуєте, начебто літак прогув. То джміль пролетів...

— Ой, скільки всього на світі цікавого! — вигукує Яся.— Тільки встигай усе взнавати!

Вони ходять біля лісосмуги, потім біля річки, і рвуть різні трави.

— З корінням вирівати не можна,— застерігає їх дідусь.— Треба, щоб коріння лишалося в землі. Тоді на цьому місці знову виросте трава.

— І ми знову прийдемо наступного літа сюди по трави! — радіють діти.

— Авжеж, прийдемо,— радіє й дідусь з того, що їм так цікаво.

Сіли в холодку біля річки під розлогою вербою.

Тихо шелестить у гіллі теплий вітер. Мабуть, теж утомився від спеки. Ліниво потираються об піщаний берег дрібні хвилі, а вся тихоплинна річка, здається, дрімає в мареві спеки.

Дід бере в руки то один, то другий пучечок трави:

— Оце, запам'ятайте, деревій... А це — череда... Це — волошки...

— І всі вони — лікувальні? — досі ніяк не може в те повірити Славко.

— Усі лікувальні. Навіть спориш у нашому дворі — і той лікарська рослина...

— Звичайний спориш?

— Так, звичайний спориш. Знаєте, як його ще в селі називають?

— Як?

— Топотун, придорожник, птича гречка, гусятник, куряча трава...

— Ого, скільки назв! А навіщо всі вони? — дивується Яся.

— Кожна назва розповідає щось про характер рослини. Топотун, придорожник — це про те, що спориш росте в усіх під ногами, що його постійно витоптують, а він, упертий, виростає знову... Птича гречка, гусятник, куряча трава — це про те, що спориш дуже любить уся домашня птиця...

— А він — ще й лікарська рослина! — захоплено додає Яся.

— А на вигляд про те й не скажеш,— розглядає Славко пагони споришу.— Звичайнісінька травичка.

— Якщо придивитися до нього уважніше, то побачиш, яка це гарна рослина...

— Справді, гарна...

— Дивіться, які дрібнесенькі в нього квіточки — здалеку й не помітиш... Вони схожі на цвіт гречки.

— Тому він і називається птичою гречкою? — здогадується Славко.

— Саме тому.

— Квіточки відразу й не помітиш — треба довго придивлятися,— каже Яся.

— До кожної рослини треба уважно придивлятися — тоді помітите багато такого, чого ви не знаєте,— дуже серйозно мовить їм дід.— У вас зір гострий, учіться помічати все навколо...

Спека вже трохи спала.

З повними кошиками трави всі троє вертають у село.

Несуть з собою запахи трави.

Вже у вулиці їх вітає радісним меканням коза Хвеся.

Запитливо зазирає їм у руки. Шукає, що вони їй принесли.

ПО СКАРБИ

Яся і Славко поминули останні двори і вийшли за село.

Здалеку старий курган видається величезною казковою істотою, що здійняла високо над полями голову й озирає все навкруги.

— Ми їх обов'язково знайдемо...— стиха шепоче Славко.

— Знайдемо,— так же тихо повторює Яся.

— Тільки — сувора таємниця!

— Сувора таємниця,— мов луна, повторює Яся.

— Вперед! — рішуче командує Славко, кладе лопату на плече і першим ступає у високу кукурудзу.

Вони могли навіть заблукати в цих кукурудзяних хащах, якби їм спереду не було видно верхівку кургану.

— А що ми з ними робитимемо? — раптом запитує Яся.

— З чим? — не відразу зрозумів Славко.

— Із скарбами.

— Із скарбами? — Славко на мить спинився і задумався. А справді, що з ними треба зробити?

Він пригадав, як колись показували по телевізору важливі знахідки археологів. І казали, що вони тепер зберігаються в музеї.

— Ми повеземо їх у місто й оддамо в музеї, щоб усі там бачили ті скарби. Правильно?

— Правильно.

— Їх і по телевізору всім показуватимуть,— авторитетно каже Славко.

— Як цікаво! — дивиться на нього захопленими очима Яся.

А Славко згадує, що скарби ще не знайдено. Тож треба не розмовляти про них, а — діяти.

— Розбалакалися ми з тобою,— каже невдоволено.— Тільки час витрачаємо. Ходімо!

Довго бредуть кукурудзяним полем. Уже й ноги їм почали боліти але повертати назад вони не збираються. Думка про скарби сильніша за втому.

Нарешті кукурудза скінчилася, вони вийшли на поле конюшини.

Над полем стояв густий медовий запах, літали бджоли. А посеред нього, мов острів з моря, зовсім недалеко здіймався курган.

Високо в небі над ними прогув літак, збоку від кургану прогуркотів поїзд, звідкись лунко озвалася зозуля.

Яся і Славко зупинилися перед курганом.

— Він такий великий,— невпевнено сказала Яся.— Де ж нам шукати?

— Це треба подумати,— розважливо відповів Славко. Подумав-подумав, а потім і вирішив: — Скарби можуть бути заховані на вершині. Інакше ж де їм бути?!

Курган знизу й аж догори обріс чагарниками, високими травами.

Здираються нагору.

Над ними здіймаються в небо потривожені птахи, шаснула з-під ніг у нору сіра мишка, що мирно дрімала на сонці.

Нарешті вони на вершині.

Звідси їм видно все: і річку, що впадає в село і витікає з нього, і блискучі проти сонця плеса ставків, і далекий баштан на горі, і колгоспну череду на моріжку, і лісосмуги, і хати, й сади, й поля... Усе те маревіє під високим теплим небом, кудись пливе.

Задивлені на цю картину, спершу навіть забули, чому вони сюди прийшли.

Аж нарешті Славко те згадав.

— Треба починати,— каже врочистим голосом.

Береться за лопату і ще раз окидає поглядом вершину.

— Копатимем тут,— окреслює коло між кущами калини.

— А чому саме тут? — запитує Яся.

— Ти ж пам'ятаєш: дядько казав, що скарби ховали в непримітному місці... Може, в такому, як це... Ховали й між кущами дерев. Чому б тим скарбам не бути тут?

У Славка немає жодного сумніву в тому, що вони знайдуть скарби.

І Яся теж остаточно повірила в це.

Копають по черзі.

На вершині кургану росте й росте гірка землі.

Сіли в холодку перепочити.

— Може, ми не там копаємо? — каже Яся і витирає піт.

Славко не відповідає. Мовчки встає і знову береться за лопату.

Копає вже під кущами калини.

Потім копає Яся.

Потім — знову Славко.

Вони нічого не знаходять. І вже аж під вечір повертаються в село. Втомлені, сумні, мовчазні.

— Де ж це вас цілісінький день носить?! — сердито запитує бабуся.— Я вже собі місця не знаходжу... Думаю, може, щось погане з вами сталося? Чи ж можна так робити?!

Обоє винувато понурили голови. Хіба ж можуть вони розповісти про свою невдачу із скарбами?

Як увечері дід не розпитував Славка, де він був і що робив, Славко нічого йому не сказав.

А вже засинаючи, він подумав: до чого ж важко на світі щось знаходити. Не щастить йому ні з зірками, ні з скарбами. Хоч плач — не щастить. Невже вони так хитромудро позаховувані?..

"Треба обов'язково вірити: знайдеш те, що хочеш",— повторює пошепки дядькові слова.

Повторює, ніби клятву.

Він швидко засинає. І йому сниться, як вони з Ясею збирають у кошик яскраві зірки, що падають і падають з неба... А потім удвох знаходять цілі гори закопаних у кургані коштовних речей...

Обережно складають їх у кузов вантажівки, де вже повно лежить кавунів, і везуть усе те до міста.

Кавуни роздадуть дітям, покажуть їм зірки і скарби. Потім одвезуть їх у великий музей, щоб ті дива бачили всі люди, які живуть у великому місті або приїдуть туди...

А вже після музею Славко збирає ватагу хлоп'яків і каже їм:

— Поїдемо в дідусеве село. Ви побачите річку, ставки, високий курган у полях... І в селі ми всі підемо шукати зірки, що влітку падають з неба так часто, наче яблука з дерев...

ОСТАННІЙ ВІНОК ЛІТА

Збігло, спливло за водою і пташиними піснями літо.

Вже й сонце не так яскраво світить, уже прохолоднішають ранки.

І птахи рідко співають.

І листя на деревах де-не-де стало жовтіти. Здалеку здається, мовби хтось понавішував на них жовті ліхтарики. Тільки ввечері вони не засвічуються.

Учора Славко з Ясею востаннє пішли на курган. Довго копали і знову нічого не знайшли. Потім нарвали лікарських трав і принесли їх дідусеві.

— Де ж це так багато трав ви знайшли? — запитав дід.

І Славко розповів про курган. Розповів, як наполегливо шукали вони там скарби.

Дідусь усміхнувся і співчутливо подивився на їхні руки, вкриті мозолями.

— Чому ж ви моєї поради не спиталися?

— Це була наша таємниця,— ніяково промовив Славко.

— Таємниця? Ну що ж, може, й правильно... Завжди треба вміти берегти свої таємниці. Молодці!

— А ми думали, що ти розсердишся за це на нас...

— Чому ж це я повинен сердитися?!

— Що не казали тобі...

— А про скарби... То їх у кургані, мабуть, немає. Тут дуже давно розкопували вчені. Познаходили всяку давню зброю і посуд...

— Як шкода, що там нічого немає,— гірко сказала Яся.

Дідусь задумливо подивився на неї, а потім на Славка і мовив:

— А може, вони й не все знайшли... Може, щось лишилося. Приїдете наступного літа — шукайте. Вам же цікаво шукати?

— Цікаво! — обоє в один голос.

— Тоді справді шукайте.

І про зірки вони йому розказали.

— І зірки теж треба шукати,— знов усміхнувся дідусь.

— Ти не жартуєш? — перепитав Славко.

— Зовсім не жартую.

— Як добре, бо дорослі часто підсміюються. Тоді прямо руки опускаються — не хочеться нічого робити,— дуже серйозно каже Славко.

Ввечері бабуся збирає його в дорогу.

Славко радий, що поїдуть з Ясею одним автобусом.

— Ти ж не забувай нас, внучку, приїзди...

— Чому ж це я не приїду?! Приїду. Обов'язково приїду! Вранці довго чекають автобуса.

Високо в небі кружляють пташині зграї.

— Це вони у вирій збираються,— каже дід.— Подивися, яким вінком вишикувалися.

— Справді, як вінок...

— Оце так і називається: останній вінок літа...

— Дуже гарно називається,— промовила Яся і зачудовано дивиться в небо.

По дорозі в хмарі куряви загойдався маленький сірий автобус.

— Ти не хвилюйся, мама нас зустріне... Тут і їхати не довго,— заспокоює діда Славко.— Ми ж не маленькі!

Біжать назустріч автобусові поля, дерева, села. Скоро й місто.

— Ти не забудеш приїхати в село?

— Не забуду. А ти не забудеш?

— Не забуду.

...Мчить маленький автобус і мчить.

Мовби хоче наздогнати літо.

Літо, повне зірок і всяких-всяких скарбів землі.